
**ПРЯКАТА ДЕМОКРАЦИЯ И РЕФЕРЕНДУМЪТ –
ФУНДАМЕНТИ НА ПРЕДСТАВИТЕЛНАТА
ДЕМОКРАЦИЯ. ЧАСТ II: РЕФЕРЕНДУМЪТ КАТО
ЯВЛЕНИЕ В СВЕТОВНАТА ПОЛИТИЧЕСКА ПРАКТИКА**

Иван ВИНАРОВ*

**DIRECT DEMOCRACY AND REFERENDUM – FUNDAMENTALS
OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY. PART II: REFERENDUMS
AS A PHENOMENON IN THE GLOBAL POLITICAL PRACTICE**

Abstract: *In the last three decades, referendums have become an essential element of contemporary constitutionalism in Eastern Europe. Conducting referendums is increasingly seen as an indication of the changed attitudes and expectations of citizens in liberal (constitutional-pluralist, R. Aron) democracies. Increasingly, the electorate's civic education and easier access to information are gradually being built in transition countries. The widespread use of referendums to tackle important issues on the political agenda is at the heart of the process of involving citizens in public policy dynamics. This is a form of civic participation that should not be dismissed in a hurry because it implies the artificial devaluation of its current role within representative democracy. And it is still going to function more and more difficult without the forms of direct democracy.*

* Авторът е главен асистент, доктор по политология, преподавател в катедра „Политология“ на Университета за национално и световно стопанство – София, и съосновател на Центъра за политологични изследвания при УНСС. Член е на Българската асоциация по политически науки (БАПН), Македонския научен институт (МНИ) – София, и Гражданската инициатива за свободни и демократични избори (ГИСДИ).

Key words: *citizens' initiative, direct democracy, plebiscite, referendum, representative democracy*

Понятието „референдум“ произхожда от латинското *referendum* и означава „*това, което трябва да бъде съобщено*“. В миналото в парламентите на германската и швейцарската конфедерация решенията се взимали „*ad referendum*“, което означава „*да се отложи до допълнително изясняване*“. Условието е гласуването на представителите да получи одобрението на правителствата на държавите [4: 251]. Разгледан в най-широк смисъл, терминът означава *форма на пряко гласуване на гражданите, при което цялото население одобрява или отхвърля дадено предложение*. Самият предмет на гласуването може също да се организира от гражданите посредством инициативен комитет. Право на участие във вота имат всички хора с активно изборително право [6; 11]. А самото вотоподаване наподобява изборите за представителни институции, особено що се отнася до техническото (и технологичното) протичане на изборния процес.

Въпреки наличието на становища, че **референдум** и **плебисцит** са припокриващи се понятия, всъщност е налице една съществена разлика между тях. Плебисцитът (от лат. *pleb* – „обикновен народ“, от неблагороден произход; и *scitum* – решение, постановление) е генериран и контролиран от политическия връх. Това става по искане на президента, премиера, парламента и т.н., като инициращата институция решава кога и по какви въпроси ще се допита до народа. Според швейцарското разбиране обаче именно това представлява референдумът, докато организираното от народа допитване (до самия него) по своята същност е **гражданска инициатива**.¹ Тя олицетворява истинската пряка демокрация, позиционираща се в способността на обществото само да формулира политическия проблем и да му даде отговор посредством гласуване. Другите варианти са просто продължение на делегираната демокрация, особено що се отнася до референдумите с консултативен характер, при които в повечето случаи управляващите не се съобразяват с волята на мнозинството от гражданите (а с конфигурацията на фракциите и депутатите в парламента) [12: 15].

¹ Според Ем. Друмева още от времето на Древния Рим терминът „плебисцит“ е с ударение върху *постановяването от народа* – той е този, който решава. В термина „референдум“ тежестта пада върху *допитването до народа*. Различията в етимологията впоследствие се прехвърля и върху съдържанието въпреки несъмнената близост на понятията [4: 253].

През последните три десетилетия референдумите се превръщат в съществен елемент от съвременния конституционализъм в Източна Европа – както по отношение на създаването и промяната на конституциите, така и във връзка с протичащи наднационални и международни интеграционни процеси. Провеждането на референдуми все повече се възприема като индикация за променените нагласи и очаквания на гражданите в либералните (конституционно-плюралистични) демокрации, а не просто като част от стратегията на властовите политически елити. В намиращите се в преход държави поетапно се изгражда повишаваща се гражданската образованост на електоратите, както и по-лесен достъп до информация. Едновременно с това активното използване на информационни и комуникационни технологии в публичната сфера спомага за по-лесното и бързо обединяване в подкрепа на каузи на големи групи хора чрез инициране на подписки и петиции, граждански инициативи и др. Освен всичко друго, гражданите участват все по-активно в различни онлайн акции, улеснени от новите киберфеномени – Фейсбук, допитвания по имейл, публикуване в блогове и пр. Съвсем очаквано, тази инициативност влияе и върху нарастващите желания за все по-непосредствено включване в динамиката на политическия процес [8: 116].

Все по-широкото разпространение на референдумите за решаването на важни въпроси от политическия дневен ред е в основата на процеса на включване на гражданите в общественото-политическата динамика. Това е форма на гражданско участие, която не следва да се отхвърля прибързано, защото предпоставя изкуственото обезценяване на неговата актуална роля в рамките на представителната демокрация. Тя тепърва ще функционира все по-трудно без формите на пряката демокрация. Още повече като се има предвид широкозастъпената в специализираната литература тенденция представителната демокрация да се интегрира все повече към пряката и към демокрацията на участието. От друга страна зачестяващото прилагане на референдумната практика, особено за решаване на конституционни въпроси и фундаментални политически разногласия, допринася за утвърждаване на колективната идентичност на нацията (общността от граждани). Това е доказателство за постигане на синергия между представителната и пряката демокрация, като те се подсилват и допълват взаимно. И докато свободните и честни избори са базисни за съществуването на демократичната система, те всъщност вече далеч не са достатъчни в съвременните плюралистични и сегментирани общества, в които

големи групи граждани нямат свое реално политическо представителство. Използването на различни форми на пряка демокрация и демокрация на участието е жизнено необходимо за тези общества, за да не бъдат те само формално демократични (т.е. да останат на ниво електорална демокрация) [8: 117 – 119]. По този начин се засилва отчетността пред гражданите и се придава допълнителна легитимност на политическата система – не само в институционално, но и във функционално отношение.

Следователно референдумната практика (и другите форми на пряко участие на гражданите) всъщност е в услуга на управляващите елити въпреки техните непрестанни усилия за ограничаване на честата им употреба в политическия живот. Именно заради нарастващото значение на тази практика следващите редове са посветени на нея. Но тъй като тя е огромна, тук ще бъде обърнато внимание само на референдумите, които предизвикват най-широк отзвук в глобален мащаб.

Световната референдумна практика вече е много богата въпреки превъзходството на становището за легитимната самостоятелност на представителната демокрация. Проследяването на всички значими прояви на гражданско участие в политическия процес е практически невъзможна задача.² В подкрепа на това твърдение е установеният от историците факт, че първият референдум в световната история е проведен още през 1449 г. в швейцарския град Берн и засяга финансов въпрос. Но е по-коректно да се говори за референдум в съвременния смисъл на понятието след 1848 г., когато Швейцария се преобразува от конфедерация във федерация (запазвайки своето държавно название), а самото утвърждаване на новата конституция става посредством одобряване чрез народно допитване. В някои европейски държави референдумът е конституиран след Първата световна война. Например във Ваймарска Германия (1919 г.), Австрия, Естония и Чехословакия (1920 г.). Но дори тогава референдумната практика почти не се използва. След Втората световна война това се променя и към ден днешен почти няма държава на Стария континент, в чието законодателство

² С нея се заема създаденият от Клаус Хофман „Навигатор за пряка демокрация“, който представлява глобална информационна платформа, в която се съдържат световните практики и процедури на пряката демокрация. Навигаторът позволява разглеждането и сравняването на различните форми на пряко участие на гражданите в политиката. Но въпреки поставената амбициозна цел проектът на д-р Хофман успява да обхване в пълнота основно правната регламентация на пряката демокрация по света [7].

(първично или вторично) да не се предвижда провеждането на народни допитвания. Освен всичко друго, след началото на демократичните промени в държавите от Централна и Източна Европа референдумът като инструмент на пряката демокрация се прилага все по-често по въпроси от съществено значение [12: 13 – 14].

Но невинаги резултатите от проведените референдуми са в полза на демокрацията и на народа. Например с четири народни допитвания през 1933, 1934 и 1935 г. германците дават право на Хитлер да изтегли страната от Лигата на народите, да съчетава поста на президент и райхсканцлер (т.е. удостояват го с титлата „фюрер“) и одобряват насилственото присъединяване на Рейнска-та зона. А през април 1938 г. австрийците узаконяват Аншлуса – анексията на Австрия от Третия райх. Референдумите с подобен отрицателен ефект в историята са много: през 1947 г. в Испания ген. Франко е обявен за пожизнен държавен глава; с такова намерение се провеждат и допитванията през 1991 и 1999 г. в Сирия – Хафез Асад е „избран“ за пореден път за държавен глава; през 1995 г. в Казахстан Нурсултан Назърбаев удължава мандата си с още 7 години; а по същото време в Киргизстан това прави и Аскар Акаев; през 1996 г. през същата процедура в Беларус преминава Александър Лукашенко. Други референдуми водят до народни въълнения, и дори до боеве и вътрешни конфликти. Това се случва например в Албания през 1994 г., Молдова и Индонезия през 1999 г., Чечения през 2003 г. и т.н. [12: 17 – 19].

По отношение на ЕС отрицателно въздействие оказват допитванията за (не)присъединяване към Общността, провеждани през годините в различни държави – потенциални кандидати за членство. Норвегия отхвърля на два пъти възможността за присъединяване – през 1972 и 1994 г. [32]. Същото се случва и в Швейцария през 1992 г. [33: 1935]. Въпреки че са сред най-добре развитите икономически (и с най-процъфтяваща демокрация) държави в света, неуспехите по пътя към евроинтеграцията дава повод на различни експерти да окачествяват норвежците и швейцарците като „аутсайдерите на Европа“ [27]. А страхът от драматична загуба на всенародно допитване все още възпира политиките в Исландия от провеждане на такова във връзка със стартиране на преговорите за членство.³

През 2001 г. ирландците отхвърлят Договора от Ница [31] и неговата ратификация става възможна едва след провеждането на

³ През 2015 г. Рейкявик сам дава отбой от евроинтеграционния процес, след като именно исландската държава го анонсира през 2009 г. [30].

повторен референдум през следващата година [29]. От своя страна датчаните блокират приемането на еврото през 2000 г. – нещо, което правят и шведите през 2003 г. [48]. Опитът за приемане на Европейска конституция претърпява провал след отрицателен вот на референдумите във Франция и Холандия през 2005 г. [38; 43]. Пословичен е британският опит с гласуването за брекзит от лятото на 2016 г. (въпреки положителния резултат от първото подобно допитване на Острова, проведено скоро след приемането на Великобритания в Общността – през 1975 г.).

В друга категория, но отново с негативно въздействие по отношение на целостта на политическата система, попадат референдумите за обявяване на независимост. Особена популярност придобива вотът в Каталуня от 1 октомври 2017 г. Неговото провеждане поставя на дневен ред един нов фундаментален въпрос – този за законността на допитванията. Дори от дистанцията на времето е трудно да се прецени коя от страните (централното правителство в Мадрид или водачите на т.нар. „каталунски сепаратисти“) е в правото си, а още по-сложно е да се предвиди крайният изход от настъпилата ситуация.⁴

На 18 септември 2014 г. в Шотландия се провежда референдум за обявяване на независимост от британската корона. Той се основава на изготвения от правителството на Никола Стърджън на 21 март 2013 г. Законопроект за референдум за независимостта на Шотландия.⁵ За разлика от каталунското, това народно допитване е обявено за законно. Крайният резултат е отрицателен, като с „не“ гласуват 55.3 %, а в подкрепа на отделянето са 44.7 %. Съдбоносно-то гласуване предизвиква голяма електорална активност – 84.6 %, от които само 0.1 % пускат недействителни бюлетини [40: 1 – 2; 41: 1 – 3]. Референдумът в Шотландия е пример за цивилизовано решаване на политически въпрос с фундаментална стойност. Но промяната на политическата обстановка на Албиона, предизвикана от един друг референдум – този за брекзит, дава основание на премиера Стърджън да поиска в началото на 2019 г. ново всенародно допитване за обявяване на независимост от короната.⁶

⁴ Референдумът в североизточната на Испания автономна област е най-широко отразявания в световните медии заедно с този за напускане на ЕС от Обединеното кралство [20; 21; 22; 26].

⁵ Към законодателния акт е прикрепен и Договорът за съюз между парламентите на Англия и Шотландия от 22 юли 1706 г. [39; 42].

⁶ При гласуването за напускане на Общността от страна на Обединеното кралство 62 % от упражняните правото си на глас шотландци дават отрицателен вот. В

Един от най-спорните референдуми е проведен на 16 март 2013 г. – това е този, който води до присъединяване на Крим към Руската федерация. Според САЩ и техните съюзници (основно европейските лидери) той е незаконен и е проведен без реална опция „против“. По тази причина всъщност представлява анексия от страна на Русия на територии, принадлежащи на Украйна.⁷ Московските държавни лидери са на противоположна позиция. Според официален Кремъл народът на Крим е взел суверенно решение и то трябва да се уважава. Без да заема позиция по спора, авторът единствено ще изложи официалните резултати от допитването (дори те да са оспорвани от различни международни организации и от практически отсъстващите по време на вота западни наблюдатели). При електорална активност от 83 % и бойкот от страна на етническите украинци и мюсюлманите татари (последните представляват 12 % от двумилионното население на полуострова) с „да“ гласуват 96.77 % [34; 47]. В този контекст интерес представляват резултатите от проведено от учени от Изследователския център „Пю“ изследване на общественото мнение в Украйна. На въпроса: *„Приемате ли резултатите от референдума в Крим?“*, се констатира следните нагласи [16]:

- В рамките на генералната съвкупност, т.е. за държавата Украйна като цяло, преобладаващото мнозинство отговаря с „не“ – 57 %. Парадоксално е, че цели 30 % от респондентите застават зад законността на допитването.

- В Западна Украйна 82 % от запитаните определят референдума за незаконен, а 11 % са на противоположна позиция.

- На изток се наблюдава равенство – 41 % „не“ срещу 40 % „да“.

- На самия Кримски полуостров обществената подкрепа е огромна в полза на положителния вот – 88 %, срещу 4 % против.

този смисъл показателни са думите на лидера на изпълнителната власт: *„Шотландия се изтегля от ЕС против своята воля“* [44].

⁷ Основните доводи на западното обществено мнение са обобщени от Лея Брилмайер в нейната статия за „Гардиън“ *„Защо Кримският референдум е незаконен“*. Някои от представените твърдения, произнесени още преди датата на провеждането на референдума, звучат по-скоро като съмнения и нямат стойност на доказани факти относно това, че процесът не е „свободен и честен“. Други автори становища са добре аргументирани и притежават реална аналитична стойност (т.е. или са доказани, или са доказуеми). Във всеки случай материалът само потвърждава сложността на проблема и неяснотите относно евентуалното му бъдещо решаване [18].

Законен или не, легитимен или нелегитимен,⁸ референдумът е използван като основание за промяна на статута на точно определена територия – отцепването ѝ от една държава и последващо присъединяване към друга, както и превръщането на нейните граждани от жители на Украйна в население в рамките на Руската федерация. Докато при почти всички други случаи, с изключение на каталунския, крайният резултат бива приет без значение в чия полза е той – нещо напълно нормално в съвременния демократичен свят, то в тази ситуация няма правилно и приемливо за всички решение. Кримският референдум разкрива една нова и непозната до момента страна на формите на пряката демокрация – несъответствието на дадени решения, които са следствие от определени всенародни допитвания, с нормите на международното право и утвърдения следвоенен ред.

Тези и много други примери за нежелание на европейците по посока на задълбочаване на интеграцията (и целенасочена дезинтеграция и опити за отцепване) или за отделяне на територии от определени държави дават основание на Пол Уолтс да изкаже крайното и доста спорно становище, че *„вече е време Европа да спре да провежда референдуми“* [48].

Пример за референдум с краен резултат в полза на евроинтеграцията е този в Македония от 30 септември 2018 г. Македонските гласоподаватели са призовани пред урните да дадат отговор на въпроса: *„Подкрепяте ли членството в ЕС и НАТО с приемане на Договора между Република Македония и Република Гърция?“*. Така формулирано, питането предизвиква разнопосочни реакции, защото на практика в него се съдържат три отделни въпроса. По думите на дългогодишния пратеник на БНР и БНТ в Скопие (и експерт по македонската политика) Костадин Филипов първата половина на конструкцията е направена с цел да гарантира подкрепа в полза на втората част, тъй като в нея се съдържа реалният проблем [5]. Освен всичко друго, референдумът е консултативен, което според представителите на опозиционната партия ВМРО-ДПМНЕ *„отваря възможността да се интерпретира по какъвто си искате начин“* [10]. Крайният резултат е 92 % с отговор „да“, но при много ниска електорална активност – 37 %. Референдумът е бойкотиран от повечето македонски граждани, освен от албанците и от най-твърдите привърженици на управляващата партия СДСМ. Това по-

⁸ Разглеждайки основно евентуалните (гео)политически последици от гласуването, по отношение на неговата законност и легалност Том Коен констатира (с известна ирония): *„Законно ли е? Зависи кого питате“* [25].

ложение води до ново разделение на обществеността по политически въпрос. Според правителствената коалиция е постигната убедителна победа в полза на европейското бъдеще на страната. Опозицията отговаря с атаки по отношение на масовото неучастие, което по мнението на нейните лидери обрича Преспанския договор на отрицателна легитимност. Още повече че на последните парламентарни избори от декември 2016 г. активността на избирателите достига 66 %, което потвърждава целенасочения отказ от гласуване от страна на повечето граждани с цел дискредитиране на евентуално бъдещо положително решение в македонския парламент [28]. От друга страна обаче е възможно електоралната активност да е значително по-висока, имайки предвид възможността броят на македонските граждани, включително тези от диаспората, да се е редуцирал спрямо последното преброяване. То е проведено преди цели 16 години и причината да се използват толкова стари данни произтича от нежеланието у македонската политическа класа за провеждане на ново преброяване (особено след провала на инициативата от 2011 г.).⁹ В крайна сметка референдумът е използван като катализатор за промяна на името на държавата на Република Северна Македония и осигурява съгласие на гръцката страна в процеса на присъединяване на нашата югозападна съседка към НАТО и ЕС.

Референдуми не се провеждат само в Европа. Канадската провинция Квебек два пъти отхвърля възможността за обявяване на независимост. Докато през 1980 г. за целостта на втората по големина държава в света гласуват 2/3 от участващите във вота, на 30 октомври 1995 г. против политическата независимост на провинцията подкрепя засвидетелстват само 50.58 % (при електорална активност 93.52 %) [19; 24: 676 – 682; 36]. Очевидно, използването на народните допитвания за сепаратистки цели не е присъщо единствено на европейците. Разликата се състои в това, че на Стария континент напрежението се покачва значително повече, а в Северна Америка борбата (и последствията) протича(т) в относително предвидими рамки.

Референдуми с обратен знак – за пълноправно членство в САЩ (като 51-ви щат), се провеждат на пет пъти в свободно присъ-

⁹ Опасенията на лидерите от т.нар. „Македонски блок“ произтичат от предположението, че албанците в Повардарието вече съставляват една трета от цялото население. Подобна демографска реалност предразполага към нови искания от страна на техните водачи, надхвърлящи тези от Тиранската платформа от 7 януари 2017 г. [23; 46].

единената територия Пуерто Рико. Населението на карибския остров гласува за промяна на статута през 1967, 1993, 1998, 2012 и 2017 г. Основният аргумент на пуерториканските политици е изясняването на необичайния правен статут на тяхната държава, който се намира посредата между независимостта (т.е. пълната държавна самостоятелност) и равноправието с останалите субекти на федерацията (щатите). На проведеното на 11 юни 2017 г. народно допитване участие вземат само 23 % от електората, а резултатът е 97 % в полза на окончателното присъединяване. Вотът е бойкотиран както от привържениците на пълната независимост, така и от тези, които предпочитат да запазят настоящото конституционноправно състояние [17; 35; 37].

Въпреки недоволството на политическата класа в Сан Хуан поради това, че островът е третиран безразлично от американците като „второкласна“ колония (при това най-гъсто населената в света), не престават съмненията на администрацията на Тръмп, че активността на пуерториканците е продиктувана единствено от крайно лошото икономическо състояние. Според Конституцията на САЩ крайното решение принадлежи на Конгреса, но без президентска инициатива е невъзможно да се стигне до такова. Към този момент позицията на държавния глава се изразява в една единствена произнесена директно от него дума: „*Не!*“ [19].

Друг референдум с особено значение за световната политика е проведен на 6 ноември 1999 г. в Австралия. Благодарение на крайния резултат – 54.87 % „не“ срещу 45.13 % „да“ – австралийците отхвърлят предложението да се прекъснат връзките с британската корона и Зеленият остров да бъде обявен за република. Законодателното изискване е освен подкрепа от страна на повече от половината избиратели по списък, такава да има и от повече от половината щати, т.е. поне на 4 (от общо 6). Това е т.нар. „изискване за двойно мнозинство“ [15; 45]. Но инициативата не успява и при двете равнища. Според лидера на опозицията Ким Бейзли, който открито подкрепя положителния вот, *„...референдумът бе загубен заради начина, по който бе формулиран, изправяйки едната републиканска форма срещу другата“*. Конкретното предложение е за смяна на формата на държавно управление от монархическа в парламентарна република, в която държавният глава няма да се избира пряко от народа, а от двете камари на парламента. По думите на Бейзли този факт допринася за загубата в допитването не по-малко, отколкото все още силните промонархически настроения в Австралия [14].

Има ли бъдеще пряката демокрация и каква ще е нейната роля занапред? В този контекст заслужава внимание позицията на представителите на сдружението „Канадци за пряка демокрация“: *„Ние вярваме, че пряката демокрация е за XXI век това, което „Магната харта“ е била за XIII столетие“* [3: 260]. Причината за все по-голямата популярност на подобни становища е, че вярващите в демокрацията хора все по-малко се доверяват на действащите институции и (особено) политици. Недоверието се подхранва от нарастващото огромни размери несъответствие между нивото на научно-технологичен и технически напредък на човечеството и начина на упражняване на властта. Формите на социално управление не претърпяват промяна от XVIII век насам и е настъпила необходимост от преразглеждане на взаимоотношението *управляващи – управлявани*. Тя от своя страна ще реформира модела на правене на политика чрез налагане на нова, различна и активна, роля на управляваните. Защото те са значително по-различни от поданиците на някогашните монархии. В началото на XXI век хората са много поинформирани и образовани, а освен всичко друго, разполагат с по-свободен достъп до технологии. Това е една от основните причини днес гражданите да не изпитват особен респект към политиците и да ограничават своето доверие към тях [3: 260 – 261].

Като основен механизъм на политическото представителство и организирането на управлението в рамките на демократичната система партиите също се променят. Партийното членство е в криза, а лоялността към политическите формации не е същата, както през 60-те години на XX век. Електоралната активност намалява постоянно, а на много места се засилва интересът към участие в нови граждански движения – все повече се увеличава желанието за включване във вземането на решения. Появяват се нови електорални сегменти по линия на етнос, раса, възраст, начин на живот и пр. Те изместват традиционното класово разделение на електората в посока по-дълбоко разграничение по линията *елит – обикновени граждани*. Според някои учени точно тази сегментация е основната, защото истинската разделителна линия се установява по признака „власт“.¹⁰

¹⁰ Ралф Дарендорф нарича съвременните класи *„командваща“* и *„подчиняваща се“*. Вследствие на представените процеси у последната се засилват антиелитаристичните настроения, което води до засилване на противопоставянето спрямо имащите политическа и икономическа власт [3: 262 – 263].

Отдалечаването на гражданите от традиционния стълб на представителна власт – политическите партии, поражда тенденцията гласоподавателите да предпочитат вот за конкретни решения, а не за представители в колегиални законодателни органи. В Америка наричат този подход „ценностно ориентирано гласуване“ („*value-based voting*“). Формите на пряката демокрация са в съзвучие с увеличаващия се сегмент от независими избиратели, защото народната инициатива и референдумите осигуряват възможност да се гласува именно за определени решения. По думите на Марк Балдасар: „...нарастването на броя на този вид избиратели несъмнено има голямо значение за бъдещето на пряката демокрация“ [3: 264].

В заключение е изводът на Д. Божилова, според който реформирането на традиционната партийна демокрация по посока на повече пряко участие на гражданите във вземането на решения може да се обособи в две групи причини [3: 264 – 265]:

първо, променящите се ценности и политически умения на хората в съвременното общество, самочувствието на средностатистическия избирател (на компетентен участник в политическия процес), произтичащият от това интерес към директно участие в политическия процес (под някаква форма), както и различното разбиране на ролята на гражданина – т.нар. „постматериалистически интерес към политическото“ (по терминологията на Дейниъл Елазар [9: 182–192; 1: 24–25; 2: 88–91]); и

второ, кризата на представителните институции, недоволството и разочарованието от партиите и политиците, както и нарастващата (в противовес на това) подкрепа за прякото участие и искане за преструктуриране на политическата система.

Всичко това е предпоставка за нарастващата роля на прякото гражданско участие в политическия процес и възраждането на пряката демокрация, която хронологически е по-стара от представителната.

Литература

1. **Благоева**, Б. Българската политическа култура: тенденции и съвременност. София: Захарий Стоянов, 2002.
2. **Благоева**, Б. Записки по политическа култура. (Лекции пред студентите от специалност „Политология“ на УНСС.) София, 2006.
3. **Божинова**, Д. Хората решават. Референдуми, инициативи и отзоваване в САЩ. София: Труд, 2014.
4. **Друмева**, Е. Конституционно право. 4-то издание. София: Сиела, 2013.

5. **Филипов**, Костадин. Има ли уловка въпросът за референдума в Македония. – В: *БНТ*. [онлайн]. [прегледан 28.03.2020]. <https://news.bnt.bg/bg/a/ima-li-ulovka-v-prost-za-referendum-v-makedoniya-analiz-na-kostadin-filipov>.
6. **Молева**, В. Право на гражданите да участват в управлението на държавата. – В: *Pravatami*. [онлайн]. [прегледан 28.03.2020]. <https://pravatami.bg/1450>.
7. **Навигатор** за пряка демокрация. – В: *Глобална коалиция за демокрация*. [онлайн]. [прегледан 7.02.2019]. <https://www.democracy-international.org/bg/navigator-za-pryaka-demokraciya>.
8. **Славов**, А. Гражданското участие в конституционната демокрация. Публичноправни перспективи. София: Сиела Норма, 2017.
9. **Танев**, Т. Политическата култура. 2-ро издание. София: Св. Климент Охридски, 2012.
10. **Тодорова**, Е. Македония отива на референдум на 30 септември. – В: *DarikNews*. [онлайн]. [прегледан 28.03.2020]. <https://dariknews.bg/novini/sviat/makedoniia-otiva-na-referendum-na-30-septemvri-2112122>.
11. **Христова**, Р. Какво е референдум. – В: *Pravatami*. [онлайн]. [прегледан 28.03.2020]. <https://pravatami.bg/1021>.
12. **Цеков**, П. Пряката демокрация. Преглед на историята и практиките. София: Болкан Асист, 2005.
13. **1995** Quebec Referendum. – In: *Revolvy*. [online]. [reviewed March 6, 2020]. <https://www.revolvy.com/page/1995-Quebec-referendumv>.
14. **1999**: Australia Reject Republic. – In: *BBC*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. http://news.bbc.co.uk/onthisday/hi/dates/stories/november/6/newsid_2514000/2514833.stm.
15. **1999** Referendum. – In: *Australian Electoral Commission*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. https://www.aec.gov.au/elections/referendums/1999_referendum_reports_statistics/1999.htm.
16. **Accept** Results of Crimea Referendum? – In: *Pew Research Center*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.pewresearch.org/global/2014/05/08/despite-concerns-about-governance-ukrainians-want-to-remain-one-country/pg-2014-05-08-ukraine-russia-1-02/>.
17. **Alexander**, H. Puerto Rico Votes to Become America's 51st State. – In: *The Telegraph*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.telegraph.co.uk/news/2017/06/12/puerto-rico-votes-become-americas-51st-state/>.
18. **Brilmayer**, L. Why the Crimean Referendum is Illegal. – In: *The Guardian*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2014/mar/14/crimean-referendum-illegal-international-law>.
19. **Campbell**, A. Puerto Rico's Push for Statehood, Explained. – In: *Vox Media*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.vox.com/policy-and-politics/2018/1/11/15782544/puerto-rico-pushes-for-statehood-explained>.
20. **Catalonia** Crisis in 300 Words. – In: *BBC*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.bbc.com/news/world-europe-41584864>.

21. **Catalonia** Referendum. – In: *The Telegraph*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.telegraph.co.uk/catalonia-referendum/>.
22. **Catalonia** Referendum: 90% Voted for Independence, Say Officials – As It Happened. – In: *The Guardian*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.theguardian.com/world/live/2017/oct/01/catalan-independence-referendum-spain-catalonia-vote-live>.
23. **Cingel**, J. What Went Wrong in Macedonia's Referendum? – In: *Fair Observer*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.fairobservers.com/region/europe/macedonia-referendum-results-greece-eu-nato-europe-news-anlysis-63521/>.
24. **Clarke**, H., A. Kornberg. Choosing Canada? The 1995 Quebec Sovereignty Referendum. – In: *JSTOR*, Vol. 29, № 4 (December 1996). Washington, D.C. (USA): American Political Science Association.
25. **Cohen**, T. Legal or Not, Crimean Referendum Will Shape Ukraine Crisis. – In: *CNN*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://edition.cnn.com/2014/03/13/politics/crimea-referendum-explainer/index.html>.
26. **Dewan**, A. Catalonia Independence Referendum: What Just Happened? – In: *CNN*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://edition.cnn.com/2017/10/02/europe/catalonia-independence-referendum-explainer/index.html>.
27. **Eichenberger**, I. Switzerland and Norway – the European Outsiders. – In: *SWI swissinfo*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://origin.swissinfo.ch/eng/switzerland-and-norway---the-european-outsiders/28523772>.
28. **Gligorov**, V. Macedonian Referendum Results: Back to Square One. – In: *The Vienna Institute for International Economic Studies*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://wiiw.ac.at/macedonian-referendum-results-back-to-square-one-n-343.html>.
29. **Harding**, T. Ireland says yes to Nice treaty. – In: *The Telegraph*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/ireland/1410856/Ireland-says-yes-to-Nice-treaty.html>.
30. **Iceland** officially drops EU membership bid. – In: *Euroactiv*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/iceland-officially-drops-eu-membership-bid/>.
31. **Ireland** rejects Nice treaty. – In: *The Guardian*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.theguardian.com/world/2001/jun/08/eu.politics>.
32. **Ladegaard**, I. Why Norwegians Never Wanted EU Membership. – In: *Science Nordic*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://sciencenorway.no/democracy-european-union-forskningno/why-norwegians-never-wanted-eu-membership/1375602>.
33. **Nohlen**, D., P. Stöver. (Eds.). *Elections in Europe. A Data Handbook*. Portland, Oregon (USA): Nomos Publishers, 2010.
34. **Official** Results: 97 Percent of Crimea Voters Back Joining Russia. – In: *CBS*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.cbsnews.com/news/official-results-97-of-crimea-voters-back-joining-russia/>.

35. **Puerto Rico** Votes in Referendum to Become US State. – In: *BBC*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-40222376>.

36. **Referendum** du 30 octobre 1995. – In: *Elections Quebec*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.electionsquebec.qc.ca/francais/tableaux/referendum-1995-8481.php>.

37. **Robles**, F. 23% of Puerto Ricans Vote in Referendum, 97% of Them for Statehood. – In: *The New York Times*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.nytimes.com/2017/06/11/us/puerto-ricans-vote-on-the-question-of-statehood.html>.

38. **Sciolino**, E. French Voters Reject European Union Constitution. – In: *The New Times*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.nytimes.com/2005/05/30/world/europe/french-voters-soundly-reject-european-union-constitution.html>.

39. **Scottish** Independence Referendum. Edinburgh, Scotland (UK): The Electoral Commission, 2014.

40. **Scottish** Independence Referendum 2014. Edinburgh, Scotland (UK): SPICe, 2014.

41. **Scottish** Independence Referendum 2014. London, England (UK): HoCL, 2014.

42. **Scottish** Independence Referendum Bill. Edinburgh, Scotland (UK): SPICe, 2013.

43. **Simons**, M. Dutch Voters Solidly Reject New European Constitution. – In: *The New Times*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.nytimes.com/2005/06/02/world/europe/dutch-voters-solidly-reject-new-european-constitution.html>.

44. **Smith**, P. Will Nicola Sturgeon Call for a Second Scottish Independence Referendum Before the End of Spring? – In: *ITV*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.itv.com/news/2019-01-16/nicola-sturgeon-second-scottish-independence-referendum/>.

45. **The Facts**: The 1999 Referendum. – In: *Civics and Citizenship Education*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. https://www.civicsandcitizenship.edu.au/cce/fast_facts_the_1999_referendum,9546.html.

46. „**Tirana** Platform“ as Getaway to „Great Albania“. – In: *B92*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. https://www.b92.net/eng/news/region.php?yyyy=2017&mm=03&dd=31&nav_id=100912.

47. **Vasovic**, A., A. Croft. Crimea Votes to Join Russia, European Union Imposes Sanction. – In: *HuffPost*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. https://www.huffpost.com/entry/crimea-votes-russia_n_4978631?guccounter=1.

48. **Wallace**, P. Commentary: It's Time for Europe to Stop Holding Referendums. – In: *Reuters*. [online]. [reviewed March 28, 2020]. <https://www.reuters.com/article/us-europe-referendum-commentary/commentary-its-time-for-europe-to-stop-holding-referendums-iduskcn11y22i>.